

A MAGYAR NYELVNEK AZ ESZPERANTÓRA GYAKOROLT HATÁSÁRÓL

WACHA BALÁZS

„... luktu hom' kaj firme fidu!”
Madách–Kalocsay

A magyarnak az eszperantó nyelvre való kisebb hatását minden nyelvi szinten feltehetjük. (Mert hiszen tapasztaljuk.)

Mióta Bálint Gábor orientalista, az ural–altáji nyelvek professzora, 1897-ben, tíz évvel az eszperantó közzététele után, Kolozsvárott megtartotta eszperantó-tanfolyamát, a magyarok részvétele az eszperantó nyelv használatában és művelésében mindig számottevő volt (vö. pl. Kökény Lajos: Gvidlibro por supera ekzameno [szerk. Pechan Alfonz]: La movado en Hungario, 62–82; Rátkai Árpád: A Magyar Eszperantó Szövetség és a nemzetközi nyelvi mozgalom Magyarországon, 1991, 24–40).

A magyar eszperantisták döntő többségének az eszperantó második vagy többedik, tehát tudatos módon elsajátított, tanult nyelve.

Kezdetben (1887–8-tól) az eszperantót nagyjából írásban használták. 1905-től az írásbeli használatot növekvő mértékű szóbeli alkalmazás kíséri. A mai eszperantisták nem elhanyagolható hányada a nyelvtanulás időszakától eltekintve sokkal több időt tölt eszperantó nyelvű beszélgetéssel, vitával, tréfálgatással, játékkal, pletykával, vagyis **beszéddel**, mintsem levelezéssel, olvasással, tanulmányírással vagy egyéb **vizuális jellegű** nyelvalkalmazással. Az eszperantóul beszélő gyerekeknek egy kisebb része — koránál fogva — írni, olvasni nem is tud. Az eszperantisták önkéntelenül is, tudatosan is hatnak egymás nyelvhasználatára. A fentiekből adódik, hogy a magyar nyelvi sajátságok eszperantóra való átvitelének számos lehetősége van; válfajai kimutathatók (vö.: pl. Bernard Golden: Margene de lernolibro. 1970, Budapest, Hungara Esperanto–Asocio; további irodalommal).

a) Szóljunk először arról az esetről, amikor a magyar nyelven alapuló jelenség az eszperantó nyelvnek L. L. Zamenhoftól rögzített alapvető normáit egyértelműen megsérti.

Ismeretes, hogy L. L. Zamenhof — dr. Esperanto álnéven — 1887-ben egy 40 lap terjedelmű kiadványban tárta nyelvtervezetét a világ elé: **Дръ Эсперанто: Международный Языкъ. Предисловие и полный учебникъ.** [por Rusoj]. (Варшава, 1887).

Az eszperantista hagyomány *Unua Libro*, azaz 'Első könyv' címen tartja számon Zamenhofnak ezt a munkáját. Itt olvashatjuk az eszperantó nyelv

alapvető, mindmáig mérvadónak tekintett — nagyrészt alaktani — leírását. A 16 pontból álló, alig hat lap terjedelmű nyelvtan 10. pontja a szóhangsúlyt egyértelműen a szó utolsó előtti szótagához köti. A gyengébb — netán rosszul tanított — magyar eszperantista első szótagi hangsúlyozása így hibának minősül. A *diligente* 'szorgalmasan' szó helyett mondott *diligente* formát a jó tanár kezdettől fogva javítja; mégis, előfordul — különösen, ha a szó a **mondat** fő hangsúlyának is hordozója — hogy a magyar eszperantista vét a szóhangsúly említett, Zamenhof-adta szabálya ellen. Rejtettebb, a normát „leleplezhetően” nem sértő hatást látok abban, hogy a magyarok beszédében a szólamhangsúlyos szó hangsúlya gyakran mintegy törli néhány rákövetkező másik szó hangsúlyát (**Eva ne^ˆestis^ˆhejme* ehelyett: *Eva ne^ˆestis^ˆhejme*). Minthogy az eszperantóban a szóhatárok és szintagmahatárok olykor kevésbé jelöltek, mint a magyarban, az említett jelenség a hasznos szintaktikai redundancia nyilvánvaló csökkenését jelenti. — Egyértelmű normasértésről beszélhetünk, ha a magyar eszperantista — a magyar mintát követve — elhagyja az összetett állítmány igei részét (*Eva estas forta* 'Éva erős' → **Eva forta*) vagy ha nem egyezteteti a jelzőt és a jelzett szót (*belaj esperoj* 'szép remények' → **bela esperoj*). A fentiekhez hasonló, más nyelvek tanítása során gyakran tapasztalt téves átvitel ugyan itt nyilván **eszperantó** beszédtevényt eredményez, a nyelvi rendszerre gyakorolt hatásról — a nyelv rendszerébe való beépülésről — azonban ezekben az esetekben nem beszélhetünk. (L. Barcsay Zsuzsa: *Metodiko en la praktiko* [szerk. Barcsay Zsuzsa]: *Transfer-valor de Esperanto por hungaroj en la lernado de hindeŭropaj lingvoj*. Hungara Esperanto-Asocio, Budapest, 1982; Szerdahegyi István: *Metodologio de Esperanto* (lingvostudado kaj parolalproprigo). Budapest: Tankönyvkiadó, 1975.)

b) Gyakori jelenség, hogy mi, magyar eszperantisták — felületes tanulásunk eredményeképpen — nemzetközi vagy nemzetközinek vélt, főleg latin eredetű szavaknak valamely, a magyar nyelvből vett jelentést tulajdonítunk. Ez írott szövegekben is kimutatható. Példaképpen — Bernard Golden nyomán — az *akcio* 'résztvény', *lektoro* kb. 'előadó, egyetemi oktató', *kolegio* kb. 'testület, (egyházi) vezető testület', 'angliai főiskola', 'jezsuita középiskola' főneveket említem, melyeknek a magyar *akció* (pl. 'segélyakció'), *lektor* (pl. 'könyv lektora'), kollégium ('diákkotthon') mintájára való használatát sem a zamenhofi hagyomány, sem az eszperantisták széles körben használt értelmező szótára (Plena Ilustrita Vortaro, Paris-20, 1970), sem a nemzetközi gyakorlat nem támasztja alá. Ismétlődésük, mintául is szolgáló szövegekben való gyakoriságuk révén az ilyen jelentéskölcsönzések a nyelvközösség tudatában és használatában élő eszperantó szókincset módosíthatják; ezek az új elemek a nyelv — nem kívánatos módon való — rétegződését segíthetik elő (l. Bernard Golden: i. m.).

c) A magyar és az eszperantó párhuzamos alkalmazása során is igen gyakori a **helyes** átvitel, a segítő transzfer. Az alanynak és az állítmány névszói részének számban való egyeztetése mindkét nyelv minden rétegében, minden stiláris változatában és szinte minden névszóra nézve norma értékű. Pl. *La ĉevaloj <estis> lacaj* 'A lovak fáradtak <voltak>'. Az eszperantóul tanuló magyarok e tekintetben önkéntelenül, megfelelő számú minta vagy a nyelv pontos leírásának ismerete nélkül is helyes mondatokat alkotnak. — Hasonlóképpen: minden magyar eszperantista jelen idejű igealakot használna a következő mondat tárgyi mellékmondatában: „Azt mondták, hogy *esik az eső*”. <'Oni diris ke pluvas'>. E helyes megoldásból nem következik, hogy a beszélőnek tételes tudása is van a mellékmondatbeli igeidő-használatról. — Hasonlóan minősíthetjük a magyar eszperantista beszédének olyan általános és jellemző tényeit, mint a magánhangzó-redukció teljes hiánya (vö. *akcidento* : *okcidento*) vagy — az eszperantóban egyébként ritka — szóvégi zöngés mássalhangzók zöngés voltának következetes megőrzése (pl. a *sed* 'de, hanem' kötőszóban). A zöngesség szerinti oppozíció szóvégi helyzetben való meglétét mutatják például a következő szópárok: *bed* 'ágyás' : *bet* ' : 'cékla'; *kab* ' <hegy>fok' : *kap* 'fej'.

d) Elég gyakoriak az olyan esetek, amikor Zamenhof, illetve a nemzetközi spontán közmegegyezés (az általános gyakorlat) két lehetőséget kínál, de a magyar minta ezek közül csak egyet erősít meg. — Zamenhof az *n* fonéma *g* és *k* előtti megvalósulásaként mind a dentális, mind a veláris változatot számontartja (l. *Oficiala Gazeto*, IV, 1911, 22; *Lingvaj respondoj*, *sesa eldono*, Marmande, 1962, 59–60); a magyar beszélők túlnyomó többsége ilyenkor következetesen a veláris változattal él. — E tény hozzájárulhat ahhoz, hogy a veláris allofón az adott fonetikai helyzetben túlsúlyossá, esetleg obligatorikus allofónná váljék. Erre a tendenciára támaszkodik a mesterséges beszédszintézis Magyarországon kifejlesztett megoldása is (l. Ilona Koutny–Gábor Olasz–Katalin Kisfaludy: *Esperanto speech synthesis and its application in language learning*. Magyar Fonetikai Füzetek, 19, Bp. 1988, 47–54). Két megengedett lehetőség egyikét erősíti meg a magyar minta a nyelvi rendszer egy másik pontján: az utcanevek, térnevek, földrajzi nevek az eszperantóban szerepelhetnek köznevük **után** (pl. *strato Dob* : 'Dob utca'; *la rivero Marcal* 'a Marcal folyó', *urbo Karcag* : 'Karcag városa'; *en vilaĝo Velem* : '<egy> Velem <nevű> faluban'), de előfordulnak összetételi **előtag**ként is: *Dob-strato*, *Meksiko-urbo*. Molnár Ferencnek *A Pál utcai fiúk* c. regényét *La knaboj el la Paŭlo-strato* címmel fordították eszperantóra. — Hasonló hatások természetesen több irányból (német, kínai, japán stb.) jönnek.

A prepozitív névhasználatnak (s hasonló kicsinységeknek) persze további — rossz esetben előre nem látott — következményei lehetnek. Az

ilyen névhasználat, például, destabilizálhatja a szóhangsúlyt: <la> *rivereto Tur* 'a> Túr patak' → *Tur-rivereto* → **Tur-rivereto*.

d) Összetettebb jelenségek a következők. — Az eszperantó szóhangsúly minőségét Zamenhof nem kötötte meg. Kalocsay és Waringhien leírása szerint (közös: *Plena Gramatiko de Esperanto*, Budapest, 1933; Kalocsay Kálmán: *Rendszeres eszperantó nyelvtan*, 1958) a szóhangsúly részben kvantitatív: a hangsúlyos magánhangzó nyílt (pl. *alfabeto*, *cepo*, *domo*, *kapo*), vagy ilyenből aposztrófálással kapott szótagban (*alfabet'*, *cep'*, *dom'*, *kap'*) hosszú; egyéb zárt szótagokban (pl. *kapti*, *sep*) rövid. (Koutny–Olaszy–Kisfaludy, idézett írásukban, a hosszú magánhangzók időtartamát a rövidék másfélszereseiként rögzítik). A hosszú magánhangzóknak ilyen helyzethez kötött megjelenése — mint Hukaya Sitosi és Tálos Endre (*Esperantologiaj Kajeroj*, 2, 1975) kifejtették — összefügg azzal a ténnyel, hogy az eszperantó használatának fő területe kezdetben olyan térség (area) volt, amelynek nyelveiben a magánhangzó-hosszúság vagy fonematikus, vagy hangsúlyhoz kötött, pozicionális, de valamilyen formában többnyire megvan (orosz, francia, német, magyar stb; a szintén sok beszélővel képviselt lengyel hatás az időtartam szerepének stabilizálódása ellen hat). — A *kajo*-ból aposztrófált *kaj'* 'rakpart' és a *kaj* 'és' kötőszó Kalocsay szerint minimális párt alkot, éppen a hosszú–rövid szembenállás alapján. Az eszperantisták egy része ugyanakkor nem hozhatja anyanyelvéből a rövid–hosszú szembenállást; normaként való előírásának elvi ellenzői is vannak. Ezért is érdemes talán megjegyezni, hogy a kérdésnek nemcsak a fonológiához és a mindennapi nyelvgyakorlathoz van köze. Kalocsay Kálmán — műfordítói munkájával párhuzamosan — rendszeres eszperantó poétikát dolgozott ki (*Pri la Esperanta ritmo*, *Klasika metriko en Esperanto*: K. Kalocsay: *Lingvo Stilo Formo. Studoj. Tria, parte tralaborita eldono. Librejo PIRATO*, Oosaka, 1970; K. Kalocsay–W. Waringhien: *Parnasa gvidlibro*, 1935). Rendszerének ellenőrzéseképpen — Babits Mihály és Szabó Lőrinc magyar vállalkozásaira emlékeztető erőfeszítéssel — elsősorban kötött formájú verseket fordított. (L. pl. Madách: *La tragedia de l' homo*; Dante Alighieri: *Infero* [1933]; Baudelaire: *La floroj de l'malbono* [1957]; Shakespeare: *Reĝo Lear* [1966], *Somermeznokta sonĝo* [1967], *La tempesto* [1970]; Petőfi: *Libero kaj amo* [1970] — ebben szerepel a János vitéz teljes fordítása is, mely a korábbi, 1923-as fordításból nőtt ki. — Stb.) A görög–latin versformák sikeres meghonosítását jelentősen megkönnyítette számára az a mód, ahogyan a kiejtési normákat ő maga befolyásolta (l. K. Kalocsay: *Tudmonda sonoro* [szerk. Vilmos Benczik], 1–2, *Serio Oriento–Okcidento*, n-ro 17, *Hungara Esperanto–Asocio*, Budapest). — Az összefüggés egyébként fordítva is igaz: fordításai, a hagyomány szerves részeként, hozzájárulnak a norma szociális érvényének megszilárdításához.

e) Mint ismeretes, az eszperantó összetett igealakok használatáról sok vita folyt. A vita egyik sarkalatos pontja az a kérdés, hogy a múlt idejű kopula és a múlt idejű(nek nevezett) melléknévi igenév alkotta összetett igealakok pluszkvamperfektum értékűek-e, avagy (csak) aspektusukban minősítettek, befejezettek. A kérdés a passzívum körül éleződik ki, ahol egyszerű időalakok nem állnak rendelkezésre. Kalocsay Kálmán — E. Vilborg-hoz csatlakozva — hangsúlyozza, hogy a párhuzamos aktív mondatokban az egyszerű múlt gyakran a pluszkvamperfektum tipikus környezetében is használatos, feltéve, hogy az ige perfektív jellegű. Kalocsay előadja, hogy a *jam* 'már' bizonyos igékkel kapcsolódva csak a „tartam kezdetére” utal (példája: *Oni jam persekutis lin tiam* 'Ekkor már üldözték'), más igékkel viszont a cselekvés után beállt állapotra. Példája: *Li jam trovis la ŝlosilon tiam* 'Akkor <addigra> már megtalálta a kulcsot'. (A magyarra vonatkozólag vö. Fábricz Károly: A denotatív és a pragmatikus jelentés összefüggéseiről. Népr. és Nytud. XXIX–XXX, 107–114.) Kalocsay az **aktívum** egyszerű múlt idejének erre a jellemzésére is épít, amikor a szóban forgó passzív alakokat elsősorban perfektívnek minősíti. A fenti — elnagyolt — fejtegetéshez itt annyit fűznék, hogy Kalocsaynál — bár számos nyelv igeragozását ismeri és ismerteti — a háttérben ott munkálnak a magyar analógiák is. Álláspontját a Literatura Mondo szerkesztőjeként is érvényesíthette. Soós Éva 1976-ban diákköri dolgozatban mutatta be, miként módosította Kalocsay az első eszperantó regények francia írójának, Vallienne-nek az igeidő-használatát.

f) Az eszperantó magyar művelői részt vettek az irodalmi régiesítés eszperantó próbálkozásaiban. Kalocsay Kálmán (1. La mezepoka esperantisto [Lingvo Stilo Formo, 1970, 154–160]) az íráskép módosításával, részben latinosisításával, hangváltozások imitálásával (visszafordított nyíltabbá válással, az eszperantó igei végzéseknek egyszerűsödöttként való feltüntetésével („visszabonyolításával”) próbálkozott:

A magyar eredeti	Kalocsay fordítása; a módosítások bemutatása	Az eszperantó köznyelvi megfelelő	<Mai magyar fordítás>; az eszperantóbeli módosítások jellemzése
<i>Latratuc</i>	Widats Wui	Vidas vi	<Látjátok>
		<vid- 'lát-'>	
	<*-ats → as>	<-as: az ige jelen idejének végződése,	1) A még személyre is utaló (játékból feltett) *-ats igei végződésnek és

A magyar eredeti	Kalocsay fordítása; a módosítások bemutatása	Az eszperantó köznyelvi megfelelő	<Mai magyar fordítás>; az eszperantóbeli módosítások jellemzése
		kijelentő módban, minden személyben)	2) valamiféle „korai újlatin”, a mai eszperantóbelinél testesebb (talán az eszperantó névszói többesjelet [-j] is tartalmazó) személyes névmásnak látszólagos visszaállítása; a <i>w</i> betű a magyar kódexirodalmat is idézi.
	<*wuy → vi>	<vi: 2. sz.-re utaló személyes névmás; 'you'>	
<i>feleym</i>	<i>confratruy</i>	<i>gefratoj</i>	<feleim, testvérek>
	<con → ge->	<ge-: a két nemre egyszerre utaló előképző>	A germán <i>ge-</i> helyén itt „még” a latinos <i>con-</i> áll.
	<*fratr- → frat->	<i>frat</i> 'fivér'	
	<*-u → -o>	<-o: a főnév kategoriális végződése>	A főnév mai -o végződése helyén a zártabb -u áll.

A magyar eredeti	Kalocsay fordítása; <i>a módosítások bemutatása</i>	Az eszperantó köznyelvi megfelelő	<Mai magyar fordítás>; az eszperantóbeli <i>módosítások jellemzése</i>
<i>mic vogmuc</i>	quio nui estams	kio ni estas	<mik vagyunk>
	<*quio → kio>	kio 'mi' <főnévi kérdő- névmás>	Az íráskép latinosabb (qu* → k) → qu
	<*-ams → -as>		Az <-as helyett álló> -ams igei végződés az E. sz. 1. személyt (eszpe- rantó <i>mi</i> , magyar - <i>m</i>), valamint az -s indogermán többsmorfémát, szerkezetében a magyar - <i>m</i> - + - <i>k</i> együttest idézheti fel. A mai végződés így (nyelvtani homo- nímiát eredményező) hangalaki egyszerűsödésnek tűnik.
	<m+s~'m+-k'>		A látszólagos <i>nuy</i> → <i>ni</i> változás hasonló a már említett <i>wuy</i> → <i>vi</i> változáshoz.
<i>ýŝa pur eŝ chomuv...</i>	Ya pulvu kaj cindru...	Ja polvo kaj cindro...	<Bizony, por és hamu...>

A magyar eredeti	Kalocsay fordítása; a módosítások bemutatása	Az eszperantó köznyelvi megfelelő	<Mai magyar fordítás>; az eszperantóbeli módosítások jellemzése
	<*pulvu → polvo>		A mai polvo és cindro főneveket
	<*cindru → cindro>		Kalocsay itt az u → o változás (nyíltabbá válás) eredményének tünteti fel.
uogmuc	estams	<ni> estas	<vagyunk>

Hasonló „álváltozások” a következők is: *creays → mai eszperantó kreis (kre+is) 'odutta vola', *Adamun → Adamon 'adamut'; *Kay ell omn fructuy trovibily en paradisu... → kaj el ĉiuj fruktoj troveblaj en Paradizo 'Ef mend paradifumben uolov ĝimlĉictul'. — A nyelvi asszociációs hátteret egyébként mindehhez a magyar irodalomból vett Halotti Beszéd mellett a Zamenhoftól héberből fordított Ószövetség (Malnova Testamento) szolgáltatta (La Sankta Biblio. Malnova kaj Nova Testamento. Tradukitaj el la originalaj lingvoj. Londono. Brita kaj alilanda Biblia Societo. [The Holy Bible in Esperanto. 53] 1966).

Csiszár Ada és Kalocsay Kálmán lexikográfiai munkájának (Domfabriko, 6000 frazeologiaj esprimoj Hungaraj-Esperantaj, Hungara Esperanto-Asocio, Budapest, 1975) eredményeképpen a magyar szóláskincs — kisebb mértékben — közvetlenül is hat az eszperantó fejlődésére.

Áttekintésem korántsem teljes.